

Библиографические ссылки

1. **Болебрух А. Г.** Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Бolečбух. – Д., 2008.
2. **Валіцький А.** В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / А. Валіцький. – К., 1998.
3. **Гросул В. Я.** Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская. – М., 2000.
4. **Дмитриев С. С.** Славянофилы и славянофильство (Из истории русской общественной мысли середины XIX века) / С. С. Дмитриев // Историк-марксист. – 1941. – № 1. – С. 85–97.
5. **Карпи Г.** Были ли славянофилы либералами? / Г. Карпи // Вопросы истории. – 2002. – № 9. – С. 112–119.
6. **Котов П. Л.** Пути русского консерватизма 1840–1850-х годов: старшие славянофилы и Аполлон Григорьев / П. Л. Котов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 2001. – № 3. – С. 56–70.
7. **Милов Л. В.** История России XVIII–XIX веков / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев. – М., 2006.
8. Обсуждение доклада С. С. Дмитриева // Историк-марксист. – 1941. – № 1. – С. 97–100.
9. **Плеханов Г. В.** Погодин и борьба классов / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Очерки по истории русской общественной мысли XIX века. – Пг., 1923. – С. 28–67.

Надійшла до редколегії 03.12.2009.

УДК 930.1«19»

Т. В. Портнова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.:
ВПЛИВ ЗАРУБІЖНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ**

Проаналізовано основні підходи до вивчення історії українського селянства, репрезентовані в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: історіографія, селянство, інтелектуальна традиція.

Проанализированы основные подходы в изучении истории украинского крестьянства, представленные в современной украинской историографии.

Ключевые слова: историография, крестьянство, интеллектуальная традиция.

Main approaches to Ukrainian peasantry studies in contemporary Ukrainian historiography are analyzed.

Key words: historiography, peasantry, intellectual tradition.

Певна парадоксальність щодо історії селянства полягає в тому, що попри постійне наголошення важливості її вивчення для розуміння української історії [2, с. 125; 7, р. 43] серед іншої проблематики вона займає далеко не пріоритетне місце. Водночас останнім часом її популярність істотно зросла, стимульована не лише цікавістю до недосліджених сюжетів, а й потребою переосмислення історії українського селянства і підходів до неї, зокрема в контексті зарубіжної селянознавчої історіографії. Не претендуючи на вичерпність, дана стаття має за мету окреслити основні тенденції вивчення одного з історіографічно найпопулярніших періодів історії українського селянства – другої половини XIX – початку XX ст. – спираючися на матеріали трьох найгрунтовніших досліджень останніх років.

© Т. В. Портнова, 2010

Найбільшим традиціоналізмом підходів і стилістики вирізняється підготовлена Інститутом історії України НАН України двотомна «Історія українського селянства» [3]. Хоча сюжет про пореформене селянство тут є лише невеликою частиною загального огляду, до того ж орієнтованого перш за все на інформативність та описовість, обрані для розгляду сюжети є доволі показовими. Унаслідок намагання дати максимально загальну картину у книзі історія селянства середини XIX – початку XX ст. постає суто «зовнішньою» соціально-економічною історією, де центральними сюжетами є зміст визвольної реформи 1861 р., специфіки її запровадження у різних регіонах, еволюція форм землекористування та господарства, опис структури і функцій новостворених структур селянського самоврядування тощо. Видання наслідує традицію зображувати історію селянства крізь призму дій влади щодо нього – у першу чергу аграрних реформ (і нерідко оцінки ступеня їхньої незадовільності). Попри задеклароване рідколегією намагання «відмовитися від марксистсько-ленінських штампів», справді реалізоване при зображенні соціальної стратифікації селянства, опис перетворень в аграрній сфері витримано у добре відомій стилістиці експлуатації. Доволі традиційно представлений і неодмінний сюжет про селянську психологію, що за змістом і стилістикою дещо нагадує етнографічний опис XIX ст. Оцінюючи зміст періоду, автори розділу О. Реснт та О. Крижанівська зображують другу половину XIX – початок XX ст. як добу масштабних соціально-економічних перетворень, нових викликів і можливостей, до яких українське селянство було у своїй значній масі неготове.

Водночас сучасна українська історіографія виявилася доволі чутливою і до потреби звернутися до «внутрішньої» історії селянства. Чи не першим дослідженням, створеним з амбітною метою цілісної реконструкції світогляду українського селянства кінця XIX – початку XX ст. стала робота черкаського дослідника Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.», методологічне підґрунтя якої склали ідеї школи Анналів. Доволі прикметно, що попри практичну відсутність у роботі посилань на новітні закордонні дослідження історії селянства та її певну історіографічну доморощеність, серед дослідницьких настанов присутні практично усі підставові принципи, які стали своєрідними «правилами доброго тону» у світовій історіографії історії селянства: необхідність підвищено критичного ставлення до джерел про селянство, створених зовнішніми спостерігачами; принципова важливість відмови від категорично-оціночних характеристик кшталту пошуку «позитивних»/«негативних» рис селянства та обережність із концептом «відсталість» при описі селянського світу; більша коректність апелювати при описі селянства не до логіки інтелектуалів, які бачили у світогляді та формах господарювання «архаїку» та «пережитки», а до логіки самих селян.

Ю. Присяжнюк обстоює виразну контр-прогресистську концепцію історії українського селянства XIX – початку XX ст. У його зображенні воно постає як україн консервативна спільнота зі стійким імунітетом до нового, який забезпечує її від зовнішнього цивілізаційного впливу. Модерний світ міст, промисловості, товарної економіки, писемності зачіпають цю традиціоналістську спільноту лише поверхово, не зрушуючи сутнісних характеристик. Автор обстоює думку про існування селянства поза часом розвиненого суспільства, про притаманний селянству власний час, що відрізнявся серйозним запізненням. Він наголошує, що українське селянство не розуміло сутності інспірованих ззовні модернізаційних перетворень, було не здатне адекватно на них реагувати, і відповідало переважно замиканням у собі [6, с. 153]. Не спромоглося українське селянство, позбавлене підприємницького начала, і адекватно відповісти на виклики ринку, що формується. Єдиною модернізацією, до якої селянство «потенційно» схильне, названа релігійна модернізація, що виявилася у поширенні сектантства [6, с. 245].

Подібний принциповий концептуальний висновок зроблено на підставі доволі обмеженого кола джерел із максимально загальною інформацією. Навіть при розумінні бажання автора загострити тезу, подібне обмежене залучення даних, зокрема економічних, коли до того ж не йдеться про відмінності між промислово-розвиненими і аграрними регіонами, зводить суперечливий процес до спрощеного єдиного знаменника.

Особливістю роботи Ю. Присяжнюка, доволі характерною для української історіографії, є синтез нових підходів (або принаймні нової термінології) і оцінок, успадкованих від народницької історіографії з її пафосом звеличення та романтизації селянина. Визнаючи, що часто наголошувані «характерологічні» риси українців – індивідуалізм, духовність, прагнення до добровільних союзів, толерантність до іноземного виявляють «обмежену продуктивність» [6, с. 44], він водночас продовжує творення позитивного образу селянства. Лейтмотивом описів виступає теза про унікальність українського селянства, нерідко наголошувана за допомогою етнічного порівняння, насамперед з селянством російським. При цьому аргументація побудована на свідченнях романтично-народницьких дописів XIX ст., кшталту наполегливого наголосу на «емоційно-естетичній домінантності», «ліризмі» та «мрійливості» українського селянина. Намагання акцентувати національну самобутність нерідко доводить до курйозів, наприклад дослідник чомусь вважає «традиційно землеробську ментальність» суто українською специфікою [6, с. 296–297].

У багатьох сюжетах книги прослизає прагнення селянина прикрасити і виправдати: байдужість селянства до всього, окрім власного господарства, Ю. Присяжнюк воліє пояснювати зовнішнім утиском держави, він перенаголошує шанобливість і сакральність ставлення селянина до праці, надто ідилічно зображує стосунки українських селян з євреями і колоністами-іноземцями, заперечуючи їхню конфліктність, оповиває серпанком романтики селянські родинні стосунки, зокрема ставлення селянина до дружини, ані словом не згадуючи про поширеність насильства в селянській родині. Навіть намагаючись виважено описати значення селянства як фактора етнічного континуїтету, на наступних сторінках збивається на: «Сукупно ні російськомовна школа, ні будь-які інші впливи не були спроможними витравити з душі українців-хліборобів усього того багатства, яке передавалося на генетичному рівні» [6, с. 530]. Подібні характеристики виразно демонструють неоднозначність спадку народницької інтелектуальної традиції, а також потенціал її перегляду та деконструкції, зокрема за допомогою залучення порівняльних матеріалів світової історіографії.

Чи не єдиною роботою, що демонструє обізнаність зі світовими тенденціями вивчення селянства, принаймні усього доступного масиву російськомовної теоретичної селянознавчої літератури, і прагнення адаптувати його до українського матеріалу, є монографія О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси». Серед принципових вихідних позицій дослідження О. Михайлюка привертає увагу відмова від розгляду українського селянства в етнічних категоріях. Учений притримується думки, що між селянами Росії і України, (і вочевидь між селянами різних країн і часів) більше спільного, ніж відмінного [4, с. 44], і що культурні і лінгвістичні особливості є менш важливими за подібність способу життя, господарського укладу та виробленого ними світогляду. Хоча абсолютизація цієї тези не може не викликати застережень, трансляція в український історіографічний простір дуже популярного у західній історіографії міркування про набір рис, типових для усіх селян світу (традиціоналізм, підозрілість до чужих, небажання експериментувати з новими технологіями, примітивні форми опору, схильність до колективних дій [8, р. 261] дозволяє помістити історію українського селянства у ширший порівняльний контекст і здолати вузьку етнічну перспективу.

Оцінюючи вплив модернізації на соціальну психологію і поведінку українського селянства, О. Михайлюк виділяє в першу чергу її дестабілізуючий ефект. Селянство примусово втягнене у перетворення і болісно на них реагує, головним результатом кризи традиційного світу стають гібридні форми норм поведінки, уявлень, соціальних цінностей, де домінуючими лишається усе ж складові традиційного світогляду: «елементи нового у свідомості сполучалися як з видозміненими, так і з ізоморфними соціальній архаїці формами традиційного менталітету» [4, с. 7]. Гібридних форм набуває і селянське господарство, перетворюючися на своєрідну перехідну форму між господарством капіталістичним і докапіталістичним. О. Михайлюк є прибічником характеристик селянського господарства, запропонованих О. Чайновим і пізніше підтриманих Т. Шаніним, підкреслюючи некоректність характеристик селянства як «дрібно буржуазії» або фермерів (адже вони репрезентують натурально-споживче господарство, орієнтоване не на отримання прибутку, а на задоволення власних потреб) та стверджуючи, що селянське господарство може показати високу адаптивність до ринкових відносин, не стаючи при цьому капіталістичним.

Дослідження містить спростування низки активно пропагованих народницькою історіографією та етнографією тез, зокрема про винятковий індивідуалізм українського селянства, неорганічність йому «общини» як форми соціально-економічної організації та специфічний демократизм української сільської громади. Доводячи притаманність селянству групової, общинної свідомості, продиктованої потребами і вимушеної обставинами, та про практичну неможливість проявів «індивідуалізму» в сучасному розумінні у селянському соціумі, О. Михайлюк підкреслює, що селянська громада відігравала в житті українського селянина не менш важливу роль, ніж російського [4, с. 141]. Зокрема, згадки про постійну орієнтацію українського селянина на оточення, нездатність на самостійний вчинок, відданість принципу «як люди, так і ми» можна знайти у численних свідченнях сучасників.

Заперечення дослідником народницької традиції простежується і у виборі фарб для змалювання колективного портрету селянства та небажанні уникати рис, які можуть характеризувати селянство в негативному світлі. Водночас подібний підхід має на меті не принизити героїв дослідження, він подеколи просто дозволяє назвати речі своїми іменами. Місцями на сторінках книги селянин постає як архаїчна обмежена істота, «приземлена», за визначенням автора, у буквальному та переносному сенсі слова [4, с. 54]. Серед його підставових рис згадано егоїзм, орієнтованість на власну користь і неохочість до альтруїстських вчинків (що зокрема пояснює високий ступінь корумпованості сільської влади, до якої новообрані старшини і писарі привнесли власну селянську психологію), органічну практику насильства у повсякденному житті, викривлене розуміння законності і готовність за сприятливих обставин на злочин, зневагу до ліберальних цінностей і повагу до грубої сили, розуміння свободи як можливості переходити межі дозволеного тощо.

Підводячи підсумки цього максимально загального огляду, варто відзначити вплив (нерідко конкуруючий) на сучасну українську історіографію селянства середини XIX – початку XX ст. кількох традицій. Можна констатувати як невідворотну корозію народницького канону зображення селянства, так водночас і його стійкість, що спонукає деяких дослідників до свідомих деконструкцій. Потужна інтелектуальна традиція апологетичного та компліментарного ставлення до селянства, успадкована українською наукою від XIX ст., до сьогодні продовжує визначати способи і стилістику його описів.

Попри відкрите заперечення підходів і оцінок історії селянства радянською історіографією, вона для багатьох українських дослідників лишається головним джерелом інформації з економічно-господарських питань. При відмові від по-

зичених у марксистської історіографії категорій для характеристики соціально-економічної стратифікації селянства (поділу на куркулів, середняків і бідняків), оцінки характеру селянського господарства як «дрібнобуржуазного», від тези про «антиурядову» природу селянських протестів, значно більш тривалою виявилася традиція описувати селянство у першу чергу в категоріях соціально-економічної експлуатації, до якої нерідко зараз додають і «національне пригнічення».

Ступінь залучення та засвоєння зарубіжних досліджень з історії селянства істотно різниться від дослідження до дослідження, втім головним результатом впливів зарубіжної історіографії стала популярність соціокультурного та антропологічного підходів та розширення дисциплінарного поля завдяки використанню здобутків соціології, економіки та психології. Переважно через російську наукову літературу і переклади були трансльовані і інтегровані до розгляду українських матеріалів концепція «моральної економіки» Е. П. Томпсона в інтерпретації Дж. Скотта для характеристики економічної орієнтації селянського господарства не на прибуток, а на задоволення потреб, та його ж теза про «зброю слабких» – специфічні приховані способи опору зовнішній владі, притаманні селянству. Опис механізмів націоналізації селянства став практично неможливим без згадки роботи Е. Вебера «Із селян у французів: модернізація сільської Франції, 1870–1914» та обігрування самої назви.

Також можна констатувати майже загальне прийняття українською історіографією теорії модернізації як універсальної пояснювальної схеми для розгляду центральної проблеми історії українського селянства кінця XIX–початку XX ст. – проблеми трансформації селянського соціуму і культури у пореформену добу. Відповідно історія українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. розглядається як історія експансії модерного світу до традиційного селянського світу. Сучасна українська історіографія пропонує доволі однозначне вирішення цієї проблеми. Там, де сучасники бачили в першу чергу зміни, більшість українських істориків наголошують на тягlostі та спадкоємності. Притаманні селянству ригідність, консерватизм і локалізм виявилися на їхню думку потужнішими за вплив ринкової економіки, відходництва, поширення освіти, військової служби тощо, а елементи нового у побуті і світогляді корозували традиційні форми мислення і життя вкрай повільно. Тобто українське селянство другої половини XIX – початку XX ст., як в принципі і пізніше, виявилось, користуючись образом, запропонованим А. Заярнюком, «горішком», на якому зламало зуби чимало модернізаторів [1, с. 22]. В українській історіографії практично немає доволі поширеного в американській історіографії дещо нетрадиційного зображення селянства як активного учасника гри, суб'єкта перетворень; домінує зображення його пасивним заручником масштабних змін, який намагається підтримати статус кво.

Подібним оцінкам сприяє домінування макropідходів до історії селянства, орієнтованих на максимально узагальнюючу характеристику. Сучасній українській історіографії надалі бракує серйозних локальних студій, які б підтвердили або спростували подібний глобальний висновок, або принаймні зробити картину різноманітнішою. Актуальними залишаються і ґрунтовні локальні економічні дослідження, які дозволили б перевірити популярну тезу про неспроможність українського селянства стати активним учасником ринкових відносин.

Найпотужніше вплив зарубіжної історіографії виявився у новому розумінні самого об'єкта вивчення історії селянства – у поширенні уявлень про селянство як про специфічну спільноту, своєрідну «річ у собі», із принципово інакшим світобаченням, ніж у його дослідників. Як наслідок, усе помітнішим стає переорієнтація із «зовнішньої» на «внутрішню» історії селянства, від історії аграрних реформ, селянських протестів, селянського господарства і побуту до вивчення особливостей ментальності селянина та внутрішньої логіки його вчинків. Сучасна

українська історіографія історії селянства потроху відмовляється від етнографічного бачення на користь антропологічного.

Бібліографічні посилання

1. Заярнюк А. Село і люди / А. Заярнюк // Критика. – 2002. – Ч. 3 (53). – С. 21–25.
2. Ісаєвич Я. Селяни України: вчора і сьогодні / Я. Ісаєвич // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 125–127.
3. Історія українського селянства : у 2 т. / гол. ред. ради В. Литвин, відп. ред. В. Смолій. – К., 2006. – Т. 1.
4. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Д., 2007.
5. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2006.
6. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2007.
7. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography / O. Subtelny // Journal of Ukrainian Studies 18. – nos. 1–2 (Summer–Winter 1993). – P. 33–54.
8. Worobec C. Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries / C. Worobec // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen. – Edmonton-Toronto, 2003. – P. 256–276.

Надійшла до редколегії 14.09.2009.

УДК 930.2 (075.8)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОПУБЛІКОВАНІ Й АРХІВНІ ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНІ ПРАЦІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Проаналізовано історико-бібліографічні праці та деякі матеріали особистого архіву відомого українського історика другої половини XIX – початку XX ст. О. М. Лазаревського, з'ясовується його внесок у становлення історичної бібліографії в Україні.

Ключові слова: історична бібліографія, покажчик літератури, бібліографування, ретроспективна й поточна бібліографія, О. Лазаревський.

Анализируются историко-библиографические труды и некоторые материалы личного архива известного украинского историка второй половины XIX – начала XX вв. А. М. Лазаревского, выясняется его вклад в становление исторической библиографии в Украине.

Ключевые слова: историческая библиография, указатель литературы, библиографирование, ретроспективная и текущая библиография, А. Лазаревский.

Historical and bibliographic works and some materials of the private archive of famous Ukrainian historian of the XIX – the beginning of the XX century O. M. Lazarevsky are analyzing. His part in formation of historical bibliography in Ukraine is investigating.

Key words: historical bibliography, bibliography, bibliographic annotations, retrospective and present bibliography, O. Lazarevsky.

Бібліографія – міждисциплінарна, більшою мірою суто практична галузь, яка навряд чи може бути обмежена рамками однієї окремо взятої науки чи навчальної дисципліни, а натомість є специфічною сферою науково-дослідної діяльності.